

ΑΤΤΙΚΗ ΟΦΘΑΛΜΩΤΗ ΚΥΛΙΚΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

ὑπό

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΑΚΑΔΑΚΗ

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

«In Appolon ist der ganze Glanz des Olympischen versammelt und den Reichen des ewigen Werdens und Vergehens entgegengestellt. Appolon mit Dionysos, dem trunkenen Reigenführer des Erdkreises, -das wäre das ganze Ausmass der Welt».

W. F. Otto

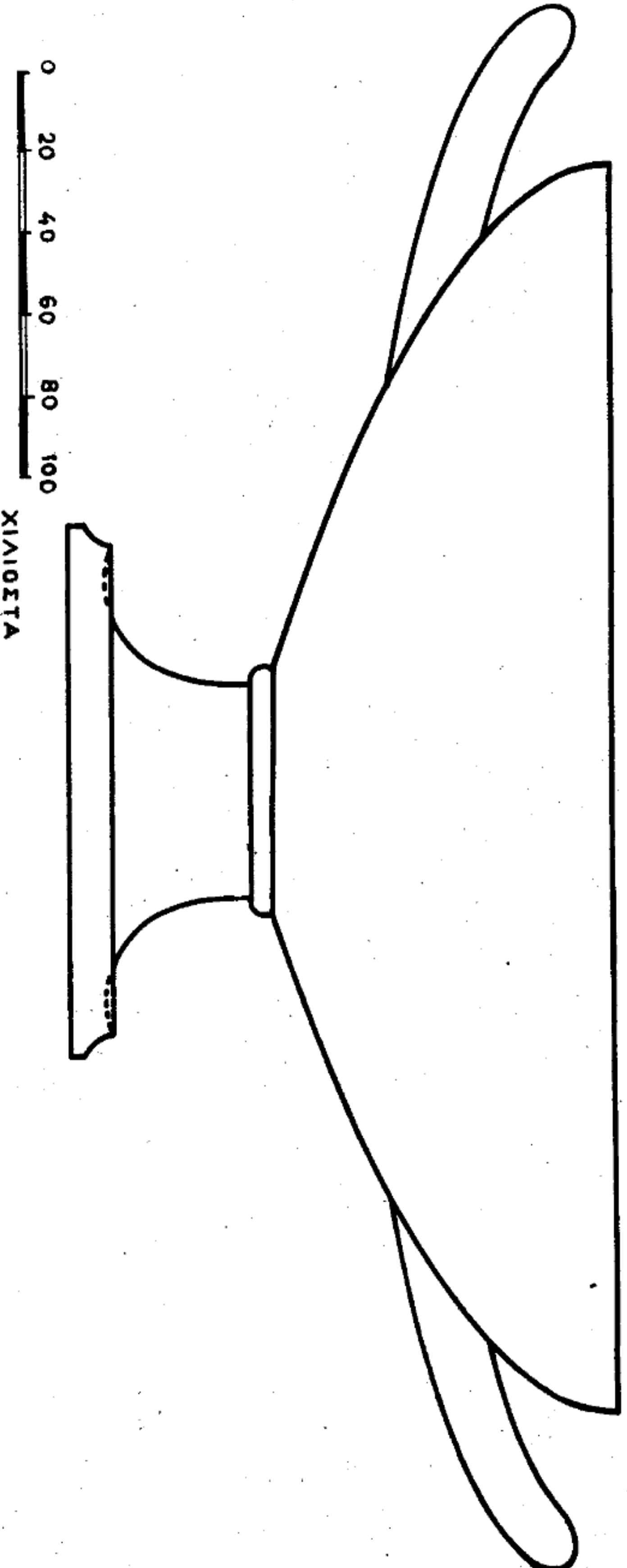
Στην ιδιωτική συλλογή του δικηγόρου και βουλευτή κ. Γωάννου Λαμπρόπουλου στον Πολύγυρο της Χαλκιδικής, βρίσκεται από πολλά χρόνια τώρα και η αττική μελανόμορφη κύλικα, που βλέπουμε στους πίνακες 1-4 και εικόνα 1. Το άγγειο φέρει στο εύρετήριο που συνέταξε ο έφορος αρχαιοτήτων κ. Χ. Ι. Μακαρόνας αριθ. 161*. Προέρχεται από την γειτονική στον τόπο της συλλογής μεσογειακή περιοχή της τριδάκτυλης χερσονήσου, και πιδ συγκεκριμένα από τα Βραστά, από όπου έχουμε και μιὰ μεταγενέστερη κύλικα (τύπου C, BEAZLEY, *ABV* 643, 155).

Έχει συγκολληθῆ τὸ άγγειο από πολλά κομμάτια, που πιάνουν μεταξύ τους, στη Θεσσαλονίκη από τον τεχνίτη κ. Απόστολο Κοντογεώργη. Έχουμε όμως λίγα, μικρά τριγωνικά κενά σε δύο σημεία της στεφάνης του και άλλα δυο τρία στο ίδιο περίπου μέγεθος σ' άλλα σημεία: ένα στο μέτωπο - κόμη του κιθαρωδού, ένα άλλο στο μέτωπο του διονυσιακού προσωπίου και ένα τρίτο στη ρίζα της μιᾶς λαβῆς. Η διατήρηση κατά τὰ άλλα είναι αρκετά καλή.

Πηλός αττικός. Διαστάσεις: Συνολικό ύψος 0,133 μ. Διάμετρος στεφάνης-λεκάνης 0,304 μ. Βάθος 0,083 μ. Απόσταση από λαβή σε λαβή 0,382 μ. Ύψος του στελέχους του ποδιού 5 εκατ. Διάμετρος του δίσκου του 0,13 μ. (είκ. 1).

Στην κύρια ζώνη έχουμε και στις δυο πλευρές από ένα ζευγάρι μεγάλα

* Ευχαριστώ θερμάτατα τον κ. Λαμπρόπουλο για την προθυμία με την οποία μᾶς επέτρεψε τότε που εργαζόμασταν στην Όλυθο (1937), να μελετήσουμε τη συλλογή του. Η σκέψη να τη δημοσιεύσουμε μία μέρα μαζί με τον κ. Μακαρόνα δὲν πραγματοποιήθηκε δυστυχώς. Έδω δημοσιεύεται η κύλικα 161, που είναι από τὰ «λίγα καλά πράγματα» της συλλογής και για την οποία χρόνια τώρα έχω συγκεντρώσει ὅ,τι μου ἦταν δυνατόν να βρω. Για τις φωτογραφίες τῶν πιν. 1-4 είμαι ὑποχρεωμένος στον κ. Σ. Τσαβδάρου. Για τὸ σχέδιο της είκ. 1 στον ἀρχιτέκτονα κ. Γ. Τριανταφυλλίδη.

Εικ. 1. Σχεδιάγραμμα τῆς κόλλας, πίν. 1.

ἀποτρόπαια μάτια καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτά, στὴ μιὰ πλευρὰ (πού θὰ τὴν ὀνομάσουμε λίγο αὐθαίρετα Α) μιὰ προτομὴ ἑνὸς κιθαρῶδου σὲ καταγραφὴ πρὸς τὰ δεξιὰ μας, μιὰ μάσκα διονυσιακὴ κατενώπιον στὴν ἄλλη (Β).

Ὁ κεντρισμένος ἀπὸ τὸ διαβήτη μελαμβαφῆς πυρήνας τῆς ἱριδας περιβάλλεται ἀπὸ τρία χαραχτά, μὲ διαβήτη γυρισμένα δαχτυλίδια, πού θὰ πρέπει νὰ ἦσαν κάποτε βαμμένα μὲ τὴ σειρά τους: ἐρυθρά, λευκά καὶ μαῦρα. Ἀπὸ τὰ «ἐπίθετα» χρώματα—τὸ ἐρυθρὸ καὶ τὸ λευκὸ—δὲν ἔμεινε σήμερα οὔτε ἶχνος. Τὸ ἔδαφος τῶν ματιῶν γύρω ἀπὸ τὴν ἱριδα (στὸ σκληροειδῆ χιτώνα) εἶναι φωτεινὸ, ἄβαφο¹, τὸ μαῦρο περίγραμμά τους συνοδεύεται κι' ἀπὸ χαραχτὴ γραμμὴ μονάχα στὰ σημεῖα τῆς παράστασης πού βρίσκεται μεταξὺ τους.

Α. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μελανόμορφης, λιτῆς προτομῆς τοῦ κιθαρῶδου καὶ τοῦ μουσικοῦ ὄργάνου εἶναι χαραχτά: Τὸ περίγραμμα τῆς κατατομῆς-μύτης, τὰ κυματιστὰ μαλλιά του, πού ξεκινοῦν ἀπὸ ἐπάνω καὶ πέφτουν στὸ μέτωπο, πίσω καὶ στοὺς κροτάφους σὲ δυὸ μεγάλους πλοκάμους, ἢ ὀριζόντια ταινία πού τὰ συγκρατεῖ πίσω καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἐλικωτὸ ἀφτί, πού εἶναι σχετικὰ ψηλὰ τοποθετημένο. Στὸ λοξὸ ἀμυγδαλωτὸ (χαραχτὸ) μάτι ξεχωρίζουν οἱ δυὸ γωνιές του καὶ ὁ χαραχτὸς ἐπίσης κύκλος του, πού εἶναι ἡ κόρη του. Τὰ γένεια δίνονται μὲ μιὰ μεγάλη χαραχτὴ γραμμὴ στὴ γνάθο καὶ μικρότερες ἀπὸ κάτω. Λεῖπει ὁλότελα τὸ ἰώδες «ἐπίθετο» χρῶμα. Δυὸ γραμμὲς ὀρίζουν τὴν παρυφὴ τοῦ χιτώνα· στὸ λαιμὸ (τραχηλιά). Τὸ ὑπόλοιπο μέρος του κοσμεῖται μὲ χαραχτά ×, ἐγγεγραμμένα μέσα σὲ ἐπίσης χαραχτά τετραγωνίδια². Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι ἐξέχει ὁ ἕνας πήχυς τῆς κιθάρας, τὸ ἄλλο μισὸ τοῦ μουσικοῦ ὄργάνου εἶναι φανερό. Χαραχτές εἶναι καὶ οἱ χορδές καὶ οἱ λίγες λεπτομέρειες τοῦ ἠχείου. Πίσω ἀπὸ τὶς χορδές δίνονται πολὺ ἐπιπόλαια μᾶλλον τὰ δάκτυλα τοῦ κιθαρῶδου (πίν. 4Α).

¹ Τὰ μὲ λευκὸ «ἐπίθετο» ἔδαφος μάτια εἶναι μεταγενέστερα (VILLARD, *Rev. Études anciennes* 1946 σ. 178. Γιά τὴν ἀρχὴ τῶν ματιῶν βλ. PFUHL, *MuZ*, I σ. 143. A. D. URE, *JHS*. 42, 1922, 192-97. PRYCE, *αὐτ.* 44, 1924, 186-187. VILLARD, *δ.π.* σ. 175 σημ. 1. Γιά τὰ ἀποτρόπαια μάτια βλ. KRAIKER, *AM*, 1930, 167 κέ.

² Πρβλ. τοὺς πέπλους τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τῆς Λητοῦς στὴ Β ὄψη τοῦ μελανόμορφου ἀμφορέα μὲ λαιμὸ στὸ Würzburg 218, LANGLOTZ πίν. 49. BEAZLEY, *ABV* 316, 2. Τὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Α ὄψη τοῦ μελανόμορφου ἀμφορέα μὲ λαιμὸ στὸ ἴδιο Μουσεῖο ἀριθ. 182, LANGLOTZ πίν. 54, BEAZLEY, *ABV* 327, 4. Στὴν κύλικα τοῦ Ἐξηκία στὸ Μόναχο 2044 ἔχουμε ἐγγεγραμμένα ἀστράκια μέσα στὰ χαραχτά τετραγωνίδια *FR*, πίν. 42. Πλώρη караβιού. Ὁ λ. ζωγράφος τοῦ Λυσιππίδη συνηθίζει νὰ βάζη μέσα στὰ τετραγωνίδια κύκλους. Ἀμφορέας μὲ λαιμὸ Oxford 208, BEAZLEY *ABV* 256, 15. Στὸ Λονδίνο B 245, BEAZLEY, *ABV* 258, 13 τρόπος τοῦ ζ. τοῦ Λυσιππίδη. Στὸ μελανόμορφο ἀμφορέα στὴν *Tarquinia* ἀριθ. εὐρ. 678, *CVA Tarquinia* 1, πίν. 5, 1 καὶ 3 ἔχουμε χαραχτά τετραγωνίδια πῶ ἀκατάστατα ἀπὸ τὰ δικὰ μας, στὴν πρύμη караβιού καὶ στὸ ἱμάτιο τοῦ Διονύσου. Μὲ τὸ τελευταῖο ἀγγεῖο πλησιάζει περισσότερο τὸ δικὸ μας καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ματιοῦ τοῦ κιθαρῶδου, τὴ γραμμὴ τῆς μύτης-μαλλιῶν του.

Β. Στὸ κέντρο τοῦ δαιμονικοῦ προσωπείου, τῆς μάσκας ποὺ πήδησε ἀπὸ τῆ λατρεία στὴ διακοσμητικὴ (BUSCHOR), ἔχουμε στὶς περισσότερες λεπτομέρειες μελανὸ περίγραμμα (in outline). Χαραχτὲς εἶναι μονάχα οἱ κόρες στὰ ὀρθάνοιχτα μάτια, στὴ μελανὴ κόμη ποὺ δίνεται μὲ λίγο τοξωτὲς γραμμὲς ἐπάνω στὸ μέτωπο, μὲ κάπως κυματιστὲς στὰ μακριὰ μαλλιά καὶ μὲ ὀλίσιες σχεδὸν στὰ γένεια. Ἐπάνω ἀπὸ τῆ ρίζα τῆς μύτης κι ἀνάμεσα στὰ φρύδια ἔχουμε τὶς συνηθισμένες τρεῖς κουκκίδες (πίν. 4B): Τὰ μεγάλα ἐλικωτὰ ἀφτιά εἶναι ἐν μέρει χαραχτὰ καὶ γραπτὰ καὶ μοιάζουν πολὺ μὲ τοῦ γοργωνείου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κύλικας στὴ Ν. Ὑόρκη, Metropolitan Museum ἀριθ. 14, 136. BEAZLEY, *ABV* 232, 13, Νικοσθένης καὶ Παμφαῖος. Ἡ μύτη καὶ τὰ μουστάκια εἶναι πολὺ ἀδριά. Τὸ σύνολο, ἐνῶ τὸ χαρακτηρίζει κάποια ἀπλῆ καὶ θεληματικὰ ἴσως ἀφελῆς ἐργασία, ἀποδίδει ὥστόσο κάτι ἀπὸ τῆ μαγικὴ δύναμη τῆς ματιᾶς τοῦ Διονύσου¹. Τὸ ἐπιβλητικὸ σύνολο εἶναι ἔτσι ἰσότιμο μὲ τὸ γλυπτὸ προσωπεῖο τοῦ θεοῦ στὸ ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου στὸ δῆμο Ἰκαρίας².

ΓΔ. (πίν. 2). Ἐπάνω, γύρω κι ἀνάμεσα στὶς λαβὲς ἔχουμε κληματίδες μὲ πολὺ σχηματοποιημένα μικροῦ μεγέθους ἀμπελόφυλλα καὶ ἀρκετὰ μεγάλους βότρυες. Χαραχτοί, μὲ μιὰ μονάχα γραμμὴ, εἶναι οἱ ἀντιθετικοὶ κορμοὶ τῆς κληματίδας καὶ οἱ ρόγες τῶν σταφυλιῶν. Ἐκείνη ποὺ ξεκινᾷ ἐκεῖθε ἀπὸ τὰ νῶτα τοῦ κιθαρωδοῦ, κάπως πιδ πλούσια στὶς λεπτομέρειες τῶν φύλλων τῆς, ἔχει τρεῖς βότρυες ἢ ἄλλη ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ τῆς μάσκας δὲν εἶναι τόσο πλούσια στὶς λεπτομέρειες τῶν φύλλων τῆς, ἔχει ὅμως τέσσερις βότρυες. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λαβῶν εἶναι μελαμβαφῆς.

Γύρω στὴ στεφάνη ἔχουμε μιὰ λεπτὴ γραπτὴ ταινία (γραμμὴ). Κάτω ἀπὸ τὴν κύρια ζώνη ἔχουμε, ἀπὸ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω, I) Μία σύνθετη ταινία ἀπὸ τετραπλῆς γραπτὲς γραμμὲς κι ἀνάμεσά τους μιὰ κυματιστὴ, ἄβαφη, ποὺ γίνεται ἀπὸ ἐναλλασσόμενες μελανὲς κουκκίδες. II) Ἀκτῖνες, ἐναλλάξ φωτεινὲς (ἄβαφες) καὶ μελαμβαφεῖς. III) Στὴ ρίζα τους τετραπλῆς λεπτὲς γραμμὲς, ποὺ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὶς παρομοιάσῃ μὲ τοὺς ἱμάντες τοῦ ἐγίνου τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου, καὶ παρακάτω δυὸ ἔντονες χαραχτὲς, ποὺ περιβάλλουν ἓνα ἀνάγλυφο, ἀνοιχτόχρωμο—βαμμένο μὲ ἀραιωμένο «βερνί-

¹ Βλ. WREDE, *AM* 53, 1928, 66 κέ. KERÉNYI, *Mélanges Grégoire* I 310. F. COCHE DE LA FERTÉ, *Rev. archéol.* 38, 1951, 42. NILSSON, *The Dionysiac Mysteries*, 28. K. SCHEFOLD, *Das dämonische in der griech. Kunst*, Ἑρμηνεῖα, *Festschrift Otto Regenbogen*, Heidelberg 1952, 28 κέ. PW, *RE* σ. λ. Maske 2113, VII, 1.

² Ἀριθ. εὐρ. 3072. WREDE, *AM* 53, 1928, σ. 67 καὶ σημ. 1. Παρένθ. πίνακες 21, 3, 22, 2, 25, 3 καὶ πίν. 1. ±530 π.Χ. Προηγεῖται λίγο ἡ μάσκα στὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως 1323, WREDE, ὁ.π. σ. 68 καὶ παρένθ. πίν. 21. Οἱ λοιπὲς δίνονται στοὺς παρένθ. πίνακες 22 κέ. καὶ πίνακες II κέ.

κι—δαχτυλίδι¹ (πίν. 1 και εικ. 1). Αυτό όρίζει έξωτερικά τó τέλος τής λεκάνης και τήν απόληξη του μελαμβαφούς στελέχους του ποδιού τής κύλικας. Η κάτω επιφάνεια του δίσκου του ποδιού, καθώς και τó λοξό περίγραμμά του (προφίλ), είναι άβαφα. Η έσωτερική κοιλότητα του στελέχους είναι μελαμβαφής, εκτός από τó σημείο τής κορυφής του, που αποτελεί τó έξωτερικό κέντρο τής λεκάνης, και όπου έχουμε έναν άβαφο κύκλο (πίν. 3).

Στό έσωτερικό τής μελαμβαφής λεκάνης, που έχει τó στιλπνό, μαύρο χρώμα τής ώριμης έλιās, έχουμε γύρω στη στεφάνη μιá στενή άβαφη ταινία (γραμμή), μόλις 2 χιλ. πλατιά, και στό βάθος της ένα μεγάλο φωτεινό (άβαφο) κύκλο, 0,063 μ. πλατή, και μέσα του δυό παχύτερα δαχτυλίδια και μιá μεγάλη τελεία.

Αντίθετα με τó ζωγραφικό, τó κεραμεικό σύνολο είναι καλοδουλεμένο. Τó σχήμα τής κύλικάς μας παραμένει άκόμη βασικά εκείνο που πρωτοφανερώθηκε γύρω στό τέλος του τρίτου τέταρτου του 6ου π.Χ. αί. με τήν κοσμοξάκουστη κύλικα του Έξηκλια στό Μόναχο (2044. BEAZLEY, *ABV* 146, 21. BLOESCH, *Formen attischer Schalen* 2 και πίν. I, 1. VILLARD, δ.π. σ. 174 και σημ. 2) και συνεχίζεται άμέσως ίσως με τó σχήμα τών κύλικων στην Κοπεγχάγη (έθνικό Μουσείο αρ. 13521, *CVA* 8 III H, πίν. 325, 2 και 326) και στό Λουβρο (F 131 bis, VILLARD δ.π. 174, 180 και πίν. II εικ. 10, 530-520 π.Χ., *CVA* Louvre 10-11 πίν. 95, 11. Πρβ. και F 130, *CVA* δ.π. πίν. 95, 6. 520 π.Χ. BEAZLEY, *ABV* 206, 3), που άνήκουν άκόμη—κυρίως ή πρώτη—στά πρώτα άγγεία τής ομάδας. Τó δικό μας τοποθετείται άνάμεσα στό σχήμα του άμέσως έδω παραπάνω άγγείου και τής κύλικας στό Βερολίνο F 2048, που τó πόδι της είναι πολύ πιο χονδρό και χαμηλό (BLOESCH, δ.π., σ. 13 και πίν. 4, 1 «άνδοκίδειο». VILLARD, δ.π. σ. 76 και πίν. II εικ. 12. BEAZLEY, *ABV* 262, 48, τρόπος του ζ. του Λυσιππίδη). Κι άκόμη πιο συγκεκριμένα δίπλα στό σχήμα τής κύλικας στό Cambridge 37. 12 (BLOESCH, δ.π. σ. 13 και πίν. 4, 2. BEAZLEY, *ABV* 257, 23, του ζ. του Λυσιππίδη), που είναι κατά τόν BLOESCH «άνδοκίδειο», και σε εκείνο τής κύλικας στό Λονδίνο B 428 (BLOESCH, δ.π. σχεδιάγραμμα σ. 12, σ. 15, 4 «Kreis der Andokidesgruppe» και BEAZLEY, *ABV* 207, 381, Leagros group).

Τó σχήμα τής κύλικάς μας έτσι, αν και δέν έχει πια τó επιβλητικό μέγεθος τών άγγείων τής ομάδας του Άνδοκίδη (BLOESCH, δ.π. σ. 12-13), είναι ώστόσο άκόμη «άνδοκίδειο» (BLOESCH, δ.π. σ. 15) που θα πη πως μερικοί κάλοι κεραμείς μέσα στό τελευταίο τέταρτο του 6ου αί. τó μεταφέρουν σε άγγεία μέσου κάπως μεγέθους, ούτε τόσο πολύ μεγάλα, αλλά ούτε και τόσο πολύ μικρά, και του δίνουν έτσι μιá κανονική φόρμα που θα γίνη πολύ συνη-

¹ Αν και τó ανάγλυφο δαχτυλίδι στό δικό μας άγγείο δέν είναι τόσο έντονα έκτυπο, αποτελεί ώστόσο χρονολογικό κριτήριο. BLOESCH, δ.π. σ. IX.

θισμένη. Σὲ κύλικες ποὺ ἡ διάμετρος τῆς στεφάνης τους εἶναι ± 30 ἐκτ., ἡ λεκάνη τους εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ σφαιρική καὶ βαθειά, τὸ στέλεχος τοῦ σίγουρου ποδιοῦ, ποὺ τὴν ὑποβαστάζει, εἶναι κάπως γεμάτο (χονδρὸ) καὶ χαμηλό, ὁ δίσκος του ὅμως δὲν εἶναι καὶ τόσο βαρὺς.

Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς κοινὸ στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα (κύλικες) τῆς ομάδας Walters Gallery 48.42 (BEAZLEY, *ABV* 205, 1 κέ.), ποὺ θὰ τὰ ἐπικαλεσθοῦμε ἐδῶ παρακάτω καὶ γιὰ τὴν «διονυσιακὴ» εἰκονογράφησή του.

Δὲν μοῦ ἦταν δυνατὸν ἀνάμεσα σὲ τόσες ἄλλες σύγχρονες κύλικες νὰ ταυτίσω τὸν ἀγγειογράφο μας. Καὶ ὁ κοινὸς δάσκαλος ὄλων μας πρὸς τὸν ὁποῖον ἀποτάθηκα, ὁ Sir. J. D. BEAZLEY, μοῦ εἶπε μὲ τὴν γνωστὴν ἀπλότητά του «δὲν μπορῶ νὰ τὸν ταυτίσω μὲ κανένα γνωστὸν ἀγγειογράφο». Ἡ ἀδυναμία μου αὐτὴ δὲν ἐλαττώνει ὡστόσο τὴν ἀξία τοῦ λιτοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῆς κύριας ζώνης τῆς κύλικάς μας.

Ξέρουμε πῶς ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἔχουμε συχνὰ στὶς μικρογραφικὲς κύλικες, ποὺ συνεχίζουν πιὸ παλαιότερες ἀκόμη παραστάσεις, διάφορες προτομές. Τὸ ἴδιο καὶ σὲ μερικὲς μεταβατικοῦ τύπου¹. Ἡ συνήθεια θὰ συνεχισθῆ μέσα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ἴδιου αἰῶνα στὶς ὀφθαλμωτὲς κύλικες. Ξέρουμε ἀκόμη ὅτι οἱ προτομὲς αὐτὲς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ βραχυγραφίαι ἢ συντμήσεις ἀπὸ ὀλόκληρες ἢ ὀλόσωμες μορφές (*JdI* 22, 1907, 103 κέ. E. BUSCHOR, *ZB Bay. Akad.* 1937, 4 κέ. [Feldmäuse]). Ἐτσι μιά ποὺ ὄλες οἱ προτομὲς, ποὺ ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς παραθέτει ὁ BUSCHOR καὶ ἐκεῖνες τῆς ἐδῶ ὑπόσημ. 2 σ. 153 παρουσιάζουν κατὰ μεγάλο ποσοστὸ θεοὺς, θεοὺς θὰ πρέπη νὰ ἔχουμε καὶ στὶς δυὸ ὄψεις τῆς κύριας ζώνης τῆς κύλικας Λαμπροπούλου.

Ἐπειδὴ ἡ «μαγικὴ» δύναμη ποὺ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴ ματιὰ τοῦ διονυσιακοῦ προσωπείου (τῆς μάσκας), δίνεται μὲ «αὐτάρκεια» ἀντὶ τοῦ ὄλου καὶ μονάχα μὲ τὴν παράσταση τῶν ὀρθάνοικτων «διονυσιακῶν» ὀφθαλμῶν², δὲν χωρεῖ καμιὰ ἀμφιβολία πῶς ἡ δαιμονικὴ μάσκα τῆς Β ὄψης τῆς κύλικάς μας ἀποτελεῖ κατὰ τὸ συντακτικὸ σχῆμα («ἐν διὰ δυοῖν») ἀπεικόνιση τοῦ ἴδιου τοῦ θεοῦ, τοῦ Διονύσου³. Αὐτὸς εἰκονίζεται I) Σὲ ἄλλα ἀγγεῖα κι ἀνάμεσα στὰ

¹ Καλύτερο παράδειγμα μικρογραφικῆς κύλικας γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ἴσως ἡ καλυκωτὴ κύλικα τοῦ κεραμέα Ἐπιτίμου στὴ Ν. Ὑόρκη, Metropolitan Museum (ἀριθ. 25.78. 4. BEAZLEY *ABV* 119, 9. Α κεφαλὴ Διονύσου, Β κεφαλὴ γυναίκας [Ἀριάδνης ἴσως]). Ἀπὸ τίς μεταβατικὲς εἶναι οἱ κύλικες Νεαπόλεως 172 (BEAZLEY, *ABV* 203, 1. Α προτομὲς Διονύσου καὶ Σεμέλης, Β Διονύσου καὶ μαινάδων) καὶ Ἀθηνῶν (BEAZLEY *ABV*, 203, 2. Α-Β προτομὲς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν).

² Βλ. ἐδῶ σημ. 1 σ. 149 καὶ A. GREIFENHAGEN ὁ.π. σ. 4.

³ Dionysos est devenu le dieu qui est parfois figuré par une masque, bien avant la naissance de l'art dramatique». F. COCHE DE LA FERTÉ, ὁ.π. σ. 12.

ὀρθάνοιχτα μάτια ὀλόσωμος. Ὅπως π.χ. στὴν κύλικα στὸ Ashmolean Museum, Oxford (*Archaeol. Reports* 1960-61, 56 ἀριθ. 12), ὅπου ἔχουμε στὶς Α-Β ὄψεις, ἀνάμεσα σὲ μικρά, «γυναικεῖα» μάτια Διόνυσο καὶ τὴν ἀκολουθία του. Ἡ κύλικα αὐτὴ πλησιάζει σὰ σχῆμα τόσο πολὺ μὲ ἐκεῖνες τοῦ Ἀμαση (*JHS* 51, 1931, πίν. 10 εἰκ. ζ-ε. Beazley, *ABV* 157, 87, ὅπου ἔχουμε κωμαστὴ), δὲν εἶναι ὅμως ζωγραφισμένη ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Ἡ ὅπως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μελανόμορφης κύλικας μὲ ἔξεργο (Segmentschale) στὴ Λευκωσία (c 431. BEAZLEY, *ABV* 213, 13. A. GREIFENHAGEN, *Berliner Museen* IX, 1, 1959 εἰκ. 6)¹ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς ὅμοιας κύλικας (δηλ. μὲ ἔξεργο) στὸ Λονδίνο (B 459. BEAZLEY, *ABV* 212. 9. GREIFENHAGEN, ὅ.π. εἰκ. 5). Ἐκεῖ ὁ θεὸς εἰκονίζεται ἀνάμεσα στὸν Ἑρμῆ καὶ σὲ ἓνα σάτυρο, τὰ μάτια ὅμως μετατοπίσθησαν κάτω στὸ ἔξεργο. Τὸ νόημα δὲν ἀλλάζει φυσικὰ ὅταν σὲ μιὰ ὅμοια κύλικα στὸ Βερολίνο ἔχουμε στὸ ἔξεργο καὶ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῶν μελανομόρφων κωμαστῶν τὰ ἐρυθρόμορφα μάτια, κατὰ φανερὴ φυσικὰ ἐπίδραση τῶν ὀφθαλμοτῶν κυλικῶν (GREIFENHAGEN, ὅ.π. εἰκ. 1 ἀποδίδεται στὴν ὁμάδα Λονδίνου B 460 [BEAZLEY, *ABV* 212]).

II) Σὰν διονυσιακὸ προσωπεῖο (καὶ σὰ μάσκα σιληνοῦ) ἀνάμεσα στὰ ὀρθάνοιχτα ἐπιβλητικὰ μάτια, σὲ ἓνα μελανόμορφο κρατῆρα μὲ κιονόσχημες λαβὲς στὴ Ν. Ὑόρκη καὶ σὲ πολλοὺς μελαν. ἀμφορεῖς μὲ λαιμὸ καὶ σὲ λιγιστὰ ἀγγεῖα μικροτέρου μεγέθους².

¹ Σκόπιμα παίρνουμε πρῶτα τὴν ὁμάδα αὐτὴ. Εἶναι λίγο νεώτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες, ὁ θεὸς ὅμως εἰκονίζεται ὀλόσωμος.

² Κρατῆρας μὲ κιονοειδεῖς λαβὲς Ν. Ὑόρκη, Metropolitan Museum, ἀριθ. 06. 1021. 101. *AM* 53, 1928 εἰκ. σ. 66, σημ. 4 σ. 91. Α-Β καὶ ἀνάμεσα στὰ μάτια Α μάσκα μὲ ἀνθρώπινα ἄφτια = Διόνυσο, Β μὲ ἄφτια ζώου = σατύρου ἢ σιληνοῦ. Κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς ἔχουμε μελ. Νίκες, ποὺ φοροῦν δέρμα-νεβρίδα καὶ γύρω σταφύλια, δηλ. στὴν πραγματικότητα Νίκες-μαινάδες. Πρβ. τὶς μελ. νίκες στὸ ἐξωτερικὸ τῆς κύλικας στὸ Παλέρνο ἀριθ. V 651. *CVA* πίν. 4, 1-3, BEAZLEY, *ARV*³ 52 καὶ 85, 21, τοῦ ζ. Σκύθου, ποὺ δὲν ἔχουν ὡς τόσο φτερά στὰ πόδια τους, ὅπως αὐτές, ὅτε καὶ νεβρίδες.

Μελανόμορφοι ἀμφορεῖς μὲ λαιμὸ BEAZLEY, *ABV* 273, 118. 275-276. Βρυξέλλες ἀριθ. εἰρ. 278. *CVA Cinquantenaire* III He πίν. 17, 1a-1. Tarquinia, P. ROMANELLI, *Tarquinia*³, 1954, 43 ἀριθ. 124 καὶ εἰκ. 72 μέσο. Α μελ. μάσκα, Β ἐρυθρόμορφη. Λονδίνο B 290. *CVA* πίν. 71, 1a-1c-1d.

Σκύφοι: Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀριθ. 274 καὶ 275 ἀπὸ τὴν Βοιωτία. Boston 150, 64. Anonymous Loan. πρβ. *Münzen u. Medaillen* XVI, 107 (30 Ἰουνίου 1956) Λονδίνο B 290, *CVA* πίν. 71, 1a κ.λ.π. BEAZLEY *ABV*, 576 κέ., 611 κέ.

Λέκυθοι Ἀθηνῶν 11. 149, *AM* 53 1928, παρένθ. πίν. 28. Μονάχου 1874. HASPELS, *Attic bl. fig. Lekythoi*, 91, 223 καὶ πίν. 31, 1a-1b. Παλέρμου, HASPELS σ. 79-81. 206 καὶ πίν. 23, 3a-e, ζ. τῆς Γέλας. Φλωρεντίας, *Boll. d'Arte* 8, 1920, 177 εἰκ. 6. Yale 113 καὶ 114, BAUR, *Catal.* 1932.

Οἰνοχόες. Βλαστοῦ, HASPELS, ὅ.π. σ. 79-83. 214 καὶ πίν. 25, 6, ζ. τῆς Γέλας. Βερολίνου 1930. *AM* 53, 1928 εἰκ. σ. 89. *BCH* 76, 1952, 603 εἰκ. 7. BEAZLEY, *ABV* 573, 2.

III) Τέλος σέ κύλικες σάν τή δική μας¹.

Ποιός είναι όμως ο κιθαρωδός της Α ύψης, που στέκει σέ προτομή ανάμεσα στά ισότιμα μέ τὸ «δαίμονικόν» προσωπεῖο τοῦ θεοῦ τῆς Β ύψης μάτια, καί που εύκολα ταυτίσθηκε; Σύμφωνα μέ ὅσα εἶπαμε παραπάνω πρέπει κι αὐτός νά εἶναι θεός· καί μάλιστα ὄχι κανείς ἄλλος, παρά ὁ «ἀκερσεκόμας» Ἄπόλλων, ὁ «σύμμαχος ἢ καί ἐχθρός» τοῦ θεοῦ τῆς Β ύψης τοῦ ἀγγείου μας (BCH 68-69, 1944 - 45, 339 «...allié ou adversaire d' Apollon...»). «...rival ou allié d' Apollon» METZGER, *Représentations* σ. 101).

Γιά τήν ταύτιση τοῦ κιθαρωδοῦ ἢ παράσταση τῆς κύλικας Λαμπροπούλου δέν εἶναι μοναδική. Πολύτιμες εἶναι οἱ παραστάσεις ἀρκετῶν μελανομόρφων καί λιγροστῶν ἐρυθρομόρφων ἀγγείων. Πρὶν πᾶμε ὅμως σ' αὐτές θά πρέπει νά ποῦμε πὼς στά χρόνια τῆς κύλικάς μας ἔχει πιά περάσει ἡ χτυπητὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ θεούς.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ παρουσία τοῦ Ἄπόλλωνος στήν ἐλληνικὴ τέχνη, καί προπάντων στήν ἀγγειογραφία, που μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, προηγεῖται χρονικά ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Διονύσου. Νωρὶς τὸν ἀναγνωρίζουμε στὸν 7ον αἰ. μέ τὰ σύνεργα τῆς μουσικῆς καί τὴν ἀκολουθία του στήν κυκλαδίτικη π.χ. ἀγγειογραφία (CONZE, *Mel. Tongesf.* πίν. 4. PFUHL, *MuZ* 108), ἀλλὰ καί σέ ὅλες ἀμέσως τίς κατὰ τόπους ἀγγειογραφίες. Ὁ Διόνυσος θά κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἀργότερα, στήν πρῶμη καί ὄριμη κυρίως ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, τόσο στήν ἀττικὴ ὅσο καί στήν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία. Στήν ἀττικὴ πρωτοπαρουσιάζεται μαζί μέ τὴν Ἀριάδνη σέ μιὰ κύλικα τύπου Σιαννῶν, μέ κάλυμμα στὸ Παρίσι (BEAZLEY, *ABV*, 60, συλλογὴ Rothschild) που ὁ ζωγράφος τῆς μιμεῖται τὸν λεγόμενο C συνάδελφό του, καί σέ ἓνα πιάτο στὸ Leyden (XVa 3. *AM* 7, 1882, πίν. 4, 1. BEAZLEY, *ABV* 61, 13) που ὁ ἄγνωστος ζωγράφος του σχετίζεται πάλι μέ τὸν λ. ζωγράφο C (βλ. καί BEAZLEY, *ABV* 63, 1 κέ. Καί στήν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία κάνει τὴν ἐμφάνισή του ὁ Διόνυσος στά ἀγγεῖα τῆς μέσης κορινθιακῆς ἐποχῆς, στά ἴδια περίπου χρόνια). Ἡ συναπεικόνισή του μέ τὸν Ἄπόλλωνα θά συντελεσθῇ σιγὰ σιγὰ, ἀφοῦ περάσει κάπως ἡ ἀρχικὴ ἀντίθεση τῶν δυὸ θεῶν.

Ἡ καλύτερη βεβαίωση τῆς ἀντίθεσης αὐτῆς βρίσκεται I) Στὸ μῦθο τοῦ Μάρωνος, που ἐνῶ εἶναι ἓνας τοπικὸς «δαίμων» στενὰ συνδεδεμένος μέ τὸν «ἰσμαρικὸν οἶνον» κι ἔτσι μέ τὸν Διόνυσο, στήν Ὀδύσεια εἶναι ἱερέας τοῦ Ἄπόλλωνος, τοῦ ἀρχηγέτη προφανῶς τῶν ἀποίκων τῆς Χίου στή Θράκη, που θά βοηθήσῃ πολὺ στὸ σμίξιμο τῶν ἀντιπάλων θεῶν. II) Στὸ μῦθο τοῦ

¹ BEAZLEY, *ABV*, 205, 1 κέ. 209, 2 (Hamburg). 629 κέ. 653 κέ. καί Βερολίνου F2056· *AM* 25, 1900, 61 εἰκ. 21-22· *BCH* 76, 1952, 609, 611 εἰκ. 16-17. Πρὸς BEAZLEY, 204, 13· BLOESCH, ὁ.π. σ. 28 ἀριθ. 6, κύλικα στὸ Amsterdam, ἀριθ. 684, τύπου που θυμίζει χαλκιδικῆς.

Λυκούργου, ἔτσι πού μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο. Ὁ ἥρωας εἶναι θεράπων τοῦ Ἀπόλλωνος, διώκτης τοῦ νέου θεοῦ, κι αὐτὸ θὰ τοῦ κοστίσῃ τὴν ζωὴ, ἀργότερα ὅμως θὰ συσχετισθῇ μὲ τὴ διάδοσιν τῆς νέας κατεξοχὴν θρακικῆς, ἐκστατικῆς λατρείας (SCHMID-STÄHLIN, *Geschichte der Griech. Literatur* II, 50).

Τόσο ξένοι ὥστόσο δὲν εἶναι οἱ δύο θεοί, ὅσο φαίνονται στὴν πρώτη ματιὰ. Δίπλα στὸν Ἀπόλλωνα στέκει βέβαια σὰ μυθικὸ «ἀνάστημά» του ὁ θρακικὸς βάρδος, ὁ Ὀρφείας· αὐτὸς πού σάν... Ἀπόλλωνος ἑταῖρον... τὸν διαλαλεῖ ἀκόμη μία ἐπιγραφή ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα χρόνια (BCH 2, 1878, 401). Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Ὀρφείας σχετίζεται καὶ μὲ τὸν Διόνυσο, γιὰ αὐτὸς, ὁ Διόνυσος ἦταν ὁ ἰδιαιτέρος θεὸς τῆς ὀρφικῆς «αἵρεσης» (GUTHRIE, *Orpheus and greek Religion*, 41 κέ. 53 κέ. PW, RE σ. λ. Orpheus).

Μιὰ τρίτη τέλος ἔμμεση κι αὐτὴ σχέση τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὸν Διόνυσο εἶναι ἐκείνη τοῦ Ἀνίου, πού ἦτάν γιὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ εἶχε τρεῖς «οἰνοτρόπους» θυγατέρες: τὴ Σπερμῶ, Οἰνῶ καὶ Ἐλαιῶ. Αὐτὲς σχετίζονται ὀλοφάνερα μὲ τὸ νόημα τοῦ Διονύσου, ἔμμεσα ὅμως σχετίζονται καὶ τὸν θεὸ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα (PW, RE σ. λ. Anios).

Ἡ συμφιλίωση τῶν θεῶν στὴν Ἀττικὴ θὰ ἐπέλθῃ ἀργότερα, ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη ἀκαρπὴ ἐπαφὴ τῶν κατοίκων τῆς, στὰ χρόνια πού τοὺς κυβερνοῦσε ὁ Πεισίστρατος, μὲ τὴν ὀρφικὴ ἐνθουσιώδη διδασκαλία, θὰ ἀποκτήσουν μὲ τὸν καιρὸ, στὸ β' μιστὸ τοῦ 6ου αἰ., τὴν ἀπαραίτητη, ὕστερα ἀπὸ κάποια «κάθαρση» τοῦ πρωτόγονου - ἀρχέγονου πάθους, πρώτη, μυθικὴ συγκίνηση, πού θὰ ὀδηγήσῃ στὴ δημιουργία τῆς Τραγωδίας (SCHMID-STÄHLIN, δ. π. II, 51).

Τότε θὰ συμφιλιωθοῦν οἱ θεοὶ καὶ ὁ «νέηλος» θὰ πάρῃ τὴ θέση τοῦ δίπλα στὸν Ἀπόλλωνα, σάν προστάτης τῶν «περὶ τὸν Διόνυσον ποιητῶν», ἐνῶ ὡς τότε τὸ θεϊκὸ πρότυπο ἔλων τῶν «ἐνθέων δημιουργῶν» ἦταν ὁ Ἀπόλλων καὶ τὸ μυθικὸ ὁ Ὀρφείας (K. SCHEFOLD, *Bildnisse*, 12).

Αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ τῆς παράστασης τῆς κύλικός μας καὶ ἔλων τῶν μεγαλυτέρου μεγέθους ἀγγείων, πού θὰ ἐπικαλεσθοῦμε ἀμέσως ἐδῶ γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κιθαρωδοῦ θεοῦ¹.

¹ Πολλοὶ μελανόμορφοι ἀμφορεῖς μὲ λαμὸ βρῖσκονται στὸ τοπικὸ Μουσεῖο τῆς Tarquinia (Cornetto). Στὸ σημειωματάριό μου (1940) σημείωσα ἓναν, πού νομίζω πὸς ἔμεινε ἀκόμη ἀδημοσίευτος. Προθήκη 2, ἀριθ. 22 τῆς προπολεμικῆς αἵθουσας τῶν μελανομόρφων ἀγγείων. Στὴν κοιλιά του ἔχει δύο μεγάλα μάτια κι ἀνάμεσά τους, Α Ἀπόλλωνα κιθαρωδόν, Β Διόνυσο καὶ μαινάδα.

Tarquinia, ἀμφορέας ἀριθ. 143. *Mon. Ant.* 36. 1937, 275-76, εἰκ. 61. Α Ἀπόλλων κιθαρωδός, Β διονυσιακὸ προσωπεῖο.

Tarquinia, ἀμφορέας ἀριθ. Re 6991. *CVA* I πίν. 4, 2-3. BEAZLEY, *ABV* 271, 72, ζ. Ἀντιμένη· Α Ἀπόλλων κιθαρωδός καὶ Ἄρτεμις στὴ Δῆλο, Β Διόνυσος, Ἑρμῆς καὶ μαινά-

Στις τελευταίες μελανόμορφες αγγειογραφίες τῆς προηγούμενης υποσημείωσής μας, θὰ πρόσεξε ἴσως κανείς, ὅτι πρόκειται γιὰ παραστάσεις περισσοτέρων Ὀλυμπίων. Αὐτὸ ὁμῶς δὲν προσφέρει τίποτε τὸ νέο, γιατί ὁ τέως ξένος θεὸς ἔχει πιά πρὸ πολλοῦ γίνει δεκτὸς καὶ στὸν εἰκονογραφικὸ κύκλο τῶν Ὀλυμπίων.

Σὲ λιγοστὲς πάλι ἐρυθρόμορφες αγγειογραφίες, ἀπὸ τὰ ὄψιμα ἀρχαϊκὰ

δες.

Μόναχο ἀμφορέας ἀριθ. 1530. BEAZLEY, *ABV* 278, 27, τοῦ προηγούμενου ζωγράφου. Α Ἀπόλλων μὲ θεές, Ποσειδῶν καὶ Ἑρμῆς. Β Διόνυσος μὲ μαινάδες καὶ σάτυρο.

Ταρχινία ἀμφορέας ἀριθ. Rc, 3029. BEAZLEY, *ABV* 331, 10, ζ. τοῦ Πριάμου. Α Διόνυσος καθισμένος μὲ μαινάδα καὶ σατύρους, Β Ἀπόλλων μὲ Διόνυσο καὶ Ἑρμῆ.

Βερολίνο, Πανεπιστήμιο, ἀμφορέας. BEAZLEY, *ABV*, 331, 11, ζ. τοῦ προηγούμενου. Α Ἀπόλλων μὲ θεές, Διόνυσος καὶ Ἑρμῆς.

Λονδίνο Β 259. *CVA* πίν. 64, 3. BEAZLEY, *ABV*, 331, 12, ζ. τοῦ προηγούμενου. Α Ἀπόλλων μὲ θεές. Β Διόνυσος μὲ μαινάδα ἢ Ἀριάδνη καὶ Ἑρμῆς.

Λονδίνο Β 255. *CVA* πίν. 63, 1. BEAZLEY, *ABV* 331, 14 ζ. τοῦ προηγούμενου. Α Ἀπόλλων Ἑρμῆς καὶ Διόνυσος.

Λονδίνο Β 195. *CVA* πίν. 37, 2. BEAZLEY, *ABV* 335, 2. ζ. Rycroft. Β Ἀπόλλων, Διόνυσος, Ἑρμῆς.

Altenburg Ὑδρίχ 219. BEAZLEY, *ABV* 363, 48. ζ. τῆς ομάδας Λεάγρου. Ἑρμῆς καὶ νόμφες, Διόνυσος καὶ Ἀπόλλων.

Ν. Ὑόρκη (Hirsch). Ἀμφορέας μονοκονδυλιὰ (τύπου Β). BEAZLEY, *ABV* 368, 109. Α Ἀπόλλων θεές, Διόνυσος καὶ Ἑρμῆς. Β Διόνυσος καὶ Ἀριάδνη μὲ σατύρους καὶ μαινάδες. Ὁμάδα Λεάγρου (Ἀντιόπης I).

San Simeon (Hearst) Ἀμφορέας μὲ λαϊμὸ 9907. BEAZLEY *ABV* 392, 6. Α Ἀπόλλων, Διόνυσος καὶ Ἀριάδνη (ἢ Σεμέλη), Ἑρμῆς καὶ Μαία. Β Διόνυσος καὶ δύο ζευγάρια μαινάδες. ζ. τοῦ Νικοξένου.

Βρυξέλλες. Ἀμφορέας μὲ λαϊμὸ Α 200. *CVA* πίν. 23, I. BEAZLEY, *ABV* 392, 7. METZGER, *Représent.* σ. 182, 6. Α Διόνυσος καὶ μαινάδες καὶ Ἀπόλλων, ζ. τοῦ προηγούμενου.

Παρίσι, Λοῦβρο, Ἀμφορέας μὲ λαϊμὸ F 239. *CVA* πίν. 47, 1-2. 46, 5-6. BEAZLEY, *ABV* 394, 7. METZGER δ.π. σ. 182, 6. Α Ἀπόλλων μὲ θεές, Διόνυσος καὶ Ἑρμῆς. ζ. τοῦ Μονάχου 1519.

Ἀθήνα, Ἐθν. Μουσεῖο, Ἀμφορέας μονοκονδυλιὰ 448 (CC 751) Β, πίν. 31, 751. BEAZLEY, *ABV* 397, 2. Β Ἀπόλλων, θεές, Διόνυσος. ὁ ζ. πλησιάζει πολὺ τὸν λ. ζ. τοῦ Εὐχαρίδου. Μετγ. χρόνοι.

Λονδίνο, ἀμφορέας μὲ λαϊμὸ Β 258. *CVA* πίν. 63, 4. BEAZLEY, *ABV* 402, 9. Α Ἀπόλλων, Διόνυσος καὶ Ἀριάδνη.

Βατικανό, μελ. τριφυλλόστομη οἰνοχόη 433. ALBIZZATI, πίν. 61. BEAZLEY, *ABV* 424, 1. Διόνυσος δύο θεές, Ἀπόλλων καὶ θεά.

Villa Giulia, μελ. τριφυλλόστομη οἰνοχόη M 532. MINGAZZINI, πίν. 82, 2, 5. BEAZLEY, *ABV* 427, 21. Ἀπόλλων, Ἀθηνᾶ, Διόνυσος, μούσα καὶ Ποσειδῶν.

Μόναχο, πλατύστομη οἰνοχόη 1825. BEAZLEY, *ABV* 443, 10. Διόνυσος καὶ Ἀριάδνη, Ἀπόλλων, Ἑρμῆς καὶ σάτυροι.

Γενεύη μελ. λήκυθος 12048. BEAZLEY, *ABV* 475. Ἀπόλλων ἀνάμεσα σὲ δύο γυναῖκες, Ἑρμῆς καὶ Διόνυσος. ὁ ζ. πλησιάζει τὸν λ. ζ. Γέλας.

χρόνια, θὰ συνεχισθῆ γιὰ λίγον ἀκόμη καιρὸ ἢ συναπεικόνιση τῶν δυὸ θεῶν¹, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἓνα ἄλλο νέο θέμα θὰ προστεθῆ ὡς πρὸς τὴν παράσταση τοῦ Ἐπόλλωνος² κι αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα τῆς «μουσικῆς δηλιακῆς τριάδας»³.

Λίγο ἀργότερα μὲ τὸ νέο νόημα ποῦ παίρνει ἡ ἑλληνικὴ τέχνη στὰ χρόνια τοῦ λεγ. αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἓνα δεύτερο καινούργιο θέμα, μίᾳ ὅμοια «δράσῃ» θὰ συνδέσῃ τοὺς ἀδελφωμένους πια θεοὺς. Εἶναι τὸ θέμα τῶν θεῶν ποῦ σπένδουν³. Βρισκόμεθα στὴν ἐποχὴ τῆς ὕψιστης ἀκμῆς τῆς ἀθηναϊκῆς Τραγωδίας

¹ Κομμάτια ἀπὸ ἐρυθρόμορφο καλυκωτὸ κρατήρα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη 742 καὶ Λονδίνο E 459. LANGLOTZ, πίν. 59-60. BEAZLEY, *ARV*² 205, 117, ζ. τοῦ Βερολίνου (2160). Β Ἐπόλλων, Λητώ, Ἄρτεμις καὶ Διόνυσος.

² Ἐρυθ. ἀμφορέας μὲ λαίμω στὸ Μόναχο 2304. *CVA* πίν. 178-181, 188, 8. METZGER, δ.π. σ. 182 σήμ. 6. BEAZLEY, *ARV*² 220, I, ζ. τοῦ Νικοζέου. Α θεοὶ στὸν Ὀλυμπο, Β Ἐπόλλων καὶ Διόνυσος καὶ μαινάδα, Ἐρμῆς καὶ θεά.

³ Ἐρυθ. κύλινδρος στὸ Cambridge X 13. *CVA* πίν. 38. METZGER δ.π. σ. 182, 6. BEAZLEY *ARV*² 623, 73, ζ. τῆς Villa Giulia. Ἐπόλλων, Ἄρτεμις καὶ Λητώ, Γανυμήδης, Ἐρμῆς, Διόνυσος.

⁴ Μελαν. ἀμφορέας μὲ λαίμω στὴ Χάγη (Μουσεῖο Schererler) *CVA* III He πίν. 3, 1-2. E. SIMON, *Opfernde Götter* 1953, 17 κέ. ὑπόσημ. 39 Β σ. 99. Α «μουσικὴ δηλιακὴ τριάδα», Β Διόνυσος ἀνάμεσα σὲ δυὸ γυναῖκες.

Μελαν. ἀμφορέας μὲ λαίμω στὸ Würzburg 220. LANGLOTZ πίν. 50. E. SIMON, δ.π. σ. 100 c. BEAZLEY, *ABV* 328, 1 καὶ 672. ζ. τοῦ Πασικλέους. Α ὅπως ὁ προηγούμενος, Β Διόνυσος ἀνάμεσα σὲ σιληνὸ καὶ μαινάδα. ± 510 π.Χ.

Μελαν. ἀμφορέας στὸ Würzburg 216. LANGLOTZ πίν. 50. E. SIMON, δ.π. σ. 100 f. BEAZLEY *ABV* 383, 13. ζ. τοῦ Ἀχελώου. Α ὅπως ὁ προηγούμενος, Β κῶμος. Ἄρχες τοῦ 5ου π.Χ. αἱ Δίγλωσσοι ἀμφορέας στὴ Μαδρίτη 11008. *CVA* III He πίν. 23 1a καὶ 24. PFUHL, *MuZ* εἰκ. 317 καὶ 264. E. SIMON, δ.π. σ. 100, 40 Β. BEAZLEY, *ARV*² 7, 2. Ζ. Ψίαξ. Α ὅπως ὁ προηγούμενος (ἐρυθρόμορφος), Β Διόνυσος μὲ μαινάδες καὶ σιληνοὺς. ± 520-10 π.Χ.

⁵ Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἄλλες ἐρμηνεῖες ποῦ δίνει ἡ E. SIMON, δ.π. σ. 17 γιὰ τὴ «μουσικὴ δηλιακὴ τριάδα» δὲν θὰ πρέπη νὰ παραβλέψουμε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ Δῆλο ἔχουμε στὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ «ἀγορὰ θεῶν», ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῆς ὁποίας κάτι ἔχουμε σήμερα *BCH* 60, 1936, 59 κέ. 73, 1949, 573. 74, 1950, 182 καὶ πίν. 32. 204 εἰκ. 16. 214. *BSA* 66, 1951, 141.

⁶ E. SIMON, δ.π. Ὅπως παρατήρησε ὁ NILSSON <The Dionysiac Mysteries of the hellenistic and Roman age> (*Acta Inst. Atheniensis*, 1957, 101) ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν «*Spendende Götter in der att. Vasenmalerei*».

⁷ Ἀμφορέας μὲ σχινοειδεῖς λαβῆς στὴ Φιλαδέλφεια Ἡ.Π. 5466. E. SIMON, δ.π. σ. 15, 21. σ. 41 ἀριθ. 27. σ. 47, 113. BEAZLEY, *ARV*² 593, 50. ζ. Altamura. Α Ἐπόλλων καὶ Ἄρτεμις σὲ σπονδῇ, Β Διόνυσος καὶ μαινάδα.

⁸ Ἀμφορέας μὲ λαίμω στὸ Würzburg 503. LANGLOTZ, πίν. 170, 172, 184. E. SIMON, δ.π. σ. 39, 3. 47. 112, 1 καὶ πίν. 1. ± 450 π.Χ. N. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, *Eigenschaft...* πίν. 28. BEAZLEY, *ARV*² 611, 32. τρόπος τοῦ ζ. τῶν Νιοβιδῶν. Α δηλιακὴ τριάδα σὲ σπονδῇ, Β Διόνυσος καὶ μαινάδα στὸ βωμό.

Πρβ. καὶ τίς ἐρυθρόμορφες πελίκες: στὴν Karlsruhe 205 (B 2402). *CVA* πίν. 16. E. SIMON, δ.π. 32, 2 καὶ πίν. 4, 1. BEAZLEY, *ARV*² 604, 49 ζ. τῶν Νιοβιδῶν. Α δηλιακὴ τριάδα σὲ σπονδῇ, Β τρεῖς μαινάδες. Πελίκη ἀπὸ τὴ Στρώμη. Μουσεῖο Καβάλας, 1712 π.

και ὅλοι «οἱ θεράποντες τῶν Μουσῶν» ἐνώνονται πιά στο ὄνομα τοῦ θεοῦ τῆς Τραγωδίας (K. SCHEFOLD, *Bildnisse*, 12).

Τὸ θέμα τῆς συμφιλίωσης τῶν δύο θεῶν και τῆς σχεδὸν ἐξομοίωσης τοῦ «τέως ξένου» μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, θὰ τὸ δουλέψουν σὲ συνέχεια οἱ ἀττικοὶ ἀγγειογράφοι μέσα στο τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου και στο πρῶτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. τότε ξαναζωντανεύει περισσότερο ἢ σχέση τους παρά ἡ διαφορά τους. Ἐνῶ ὅμως οἱ παραστάσεις τῆς «μουσικῆς τριάδας» τῶν ἀττικῶν ἀγγειογραφιῶν τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ αἰῶνα ὑπόκεινται στὴ Δῆλο, οἱ νεώτερες μετατοπίζονται πιά στους Δελφοὺς (SMITH, *CVA, USA*, 10, σ. 42. METZGER, ὅ.π. σ. 169 και σημ. 3). Καὶ δὲν εἶναι μονάχα ὁ Ἀπόλλων ποὺ εἰκονίζεται σ' αὐτές, ὁ Πύθιος θεός, ἀλλὰ και ὁ Διόνυσος εἶναι πιά ὁ «δελφικός». Ἐκεῖνος δηλ., «ὅ τῶν Δελφῶν οὐδὲν ἤττιον ἢ τῷ Ἀπόλλωνι μέτεστι» (Πλουτάρχου, *περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς* 9, p. 388 ε). Ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ δὲν εἶναι μονάχα τὸ ἀντικείμενον τῶν παραστάσεων τῶν ἔργων τῆς μικροτεχνίας, τῶν ἀγγειογραφιῶν. Τὴ συναντᾶμε και στὴ μνημειώδη τέχνη στὰ ἐναετία τοῦ δελφικοῦ ναοῦ τοῦ 4ου αἰ. (Παυσανίας, X, 19, 4. E. SIMON, ὅ.π. σ. 112, 2. 116. 48. METZGER, ὅ.π. σ. 172. PICARD, *IVe siècle*, σ. 150-51. LAPALUS, *Le Fronton...* 1947, 203. 4, 205-208, 216, 288, 356, 369, 384, 462).

Καλύτερη ἀπεικόνιση τῆς συμφιλίωσης τῶν δύο θεῶν δὲν μπορούσε νὰ γίνη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ βλέπουμε ἐπάνω στὴ Β ὄψη τοῦ καλυκωτοῦ κρατήρα τοῦ ζωγράφου τοῦ Κάδμου στο Leningrad (St. 1807, BEAZLEY, *ARV*² 1185, 7. METZGER, *Représ.* σ. 177 ἀριθ. 32, 182 κέ. και πίν. 25, 3). Στο κέντρο τῆς σύνθεσης ὁ Ἀπόλλων, ποὺ σηκώθηκε ἀπὸ ἕναν κλισμὸ, δέχεται κάτω ἀπὸ τὸ φοῖνικα και δίπλα στὸν στολισμένο δελφικὸ ὄμφαλὸ τὸν Διόνυσο και τοῦ σφίγγει τὸ χέρι. Στὸν περίγυρὸ τῆς συνεικονίζεται ὅλος ὁ διονυσιακὸς θίασος και στὰ ἀριστερά μας μιὰ μούσα ἢ θυάδα βάζει ἕνα μαξιλάρι στὸν κλισμὸ τοῦ πυθλοῦ θεοῦ.

Καμιὰ τριανταριά τὸ πολὺ χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν κρατήρα στο Leningrad ἔγινε ὁ κρατήρας σὲ σχῆμα καμπάνας στο Λονδίνο F 77 (BEAZLEY, *ARV*² 1418, τοῦ ζωγράφου τοῦ Ergbach. METZGER, ὅ.π. σ. 177, ἀριθ. 33 και πίν. 25, 1 ὄψη Α). Ἐκεῖ βλέπουμε τὸν Ἀπόλλωνα σὰν κύρια ἀκόμη μορφή τῆς σύνθεσης ἀλλὰ και κάπως «παραλλαχμένο», νὰ κάθεται λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν «μιτροφόρο» Διόνυσο, νὰ δέχεται τίς προσφορὲς τῶν μαινάδων και νὰ προσβλέπη πρὸς τὸν κἀνθαρο ποὺ τοῦ προβάλλει ἕνας γεμάτος κίνηση «περίχαρος» σάτυρος! Ὁ βωμὸς μπροστὰ στὸν Ἀπόλλωνα ὑποδηλώνει τὸν τόπο τῆς παράστασης, τοὺς Δελφοὺς. Προηγήθηκε ὡστόσο θεματικὰ τουλάχιστο

BCH 83, 1959, 718 εἰκ. 15 Α δηλιακὴ τριάδα σὲ σπονδή, Β σάτυρος και μαινάδα. Ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν SIR. J. D. BEARLEY στο ζ. τῆς κενταυρομαχίας στο Λοῦβρο. *ARV*², 1088.

ὁ κρατήρας σὲ σχῆμα καμπάνας στὸ Λονδῖνο 1917. 7-25. 2 (BEAZLEY, *ARV*² 1410, 16, ζ. τοῦ Μελεάγρου. METZGER, ὁ.π. σ. 171 ἀριθ. 26 καὶ πίν. 24, 2), στὴν Α ὄψη τοῦ ὁποίου καλωσορίζει τὸν «ἐπιφαινόμενο» ἐπάνω στὸν κύκνο δελφικὸ θεὸ ἕνας σιληνός, μὲ ὑψωμένο τὸ χέρι καὶ μὲ μιὰ ταινία σ' αὐτό, ἐνῶ τὸ ρόλο αὐτὸν τὸν ἔχει λίγο παλαιότερα ὁ Ἑρμῆς στὴν Α ὄψη τοῦ κρατήρα σὲ σχῆμα καμπάνας στὸ Βερολῖνο F 2641 (BEAZLEY, *ARV*² 1156, 8, τρόπος τοῦ ζ. τοῦ Δίνου. METZGER, ὁ.π. σ. 169 καὶ πίν. 24, 1)¹.

Σύγχρονες μὲ τὶς παραπάνω παραστάσεις εἶναι καὶ ἐκεῖνες στοὺς ἐξῆς δύο ὁμοιοσχημοὺς κρατήρες: Στὸ Παρίσι (Cab. des médailles 434. BEAZLEY, *ARV*² 1436, 6, ζ. τοῦ Λούβρου 508. METZGER, ὁ.π. σ. 187 ἀριθ. 39 καὶ πίν. 25, 2 μερικὴ ἀπεικόνιση), στὴν Α ὄψη τοῦ ὁποίου πέρα ἀπὸ τὸν καθισμένο «μιτροφόρο» Διόνυσο στέκει ὄρθιος ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ παράσταση τῶν δυὸ θεῶν δένεται μὲ τὸ χορὸ καὶ τὴ «θορυβώδη» μουσικὴ τῶν μαινάδων καὶ τῶν σατύρων. Στὸ Λονδῖνο (ιδιωτικὴ συλλογὴ, BEAZLEY, *ARV*² 1433, 27, ζ. τοῦ μαύρου θύσου), στὴν Α ὄψη τοῦ ὁποίου ὁ θεὸς τῶν Ὑπερβορείων «ἐπιφαίνεται» ἐπάνω στὸ γρύπα του, ἀλλ' ἀνάμεσα στὴ «θορυβώδη» μουσικὴ καὶ τὸ χορὸ τοῦ διονυσιακοῦ θιάσου, ἐνῶ στὴν Α ὄψη ἐνὸς ἄλλου «ἀσυγχρόνιστου» κρατήρα στὸ ἴδιο σχῆμα στὸ Nostell Priory, St. Oswald, 7 (BEAZLEY, *ARV*² 1448, 6, ζ. Τοῦγὰ), παρ' ὅλο πὺ τὸ θέμα σὰ σύνολο εἶναι λίγο ἀξεδιάλυτο, ἡ συναπεικόνιση ὡστόσο τῶν δύο θεῶν, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διονύσου, διατηρεῖ ἀκόμη κάτι τι ἀπὸ τὴν παλαιὰ τάξη καὶ τὴν «ἀτομικότητα» τοῦ καθενός. Πόσο μεγάλη εἶναι ἡ διαφορὰ ἀπὸ τότε πού, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Φιλοχόρου (Ἀθήναιος 14 p. 628 α), «οἱ παλαιοὶ» τιμοῦσαν τὸν Ἀπόλλωνα στὶς σπονδές τους «μεθ' ἡσυχίας καὶ τάξεως μέλποντες»! Αὐτὴ τὴν τάξη θὰ «ὄνειρεύονταν» ἴσως ὁ ἀγγειογράφος τοῦ τελευταίου κρατήρα.

Ἴσως ὁ Ἀπόλλων δὲν ἔχασε ποτὲ τὸ προβάδισμα στὴν κατοχὴ τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ, ἔγινε ὡστόσο ἕνα ἄλλο ἀκόμη πιὸ σπουδαῖο βῆμα πρὸς τὸ χάσιμο τῆς «ἀτομικότητάς» του. Σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν μεταγενεστέρων χρόνων ἔχουμε κάποια σύγχυση ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις τοῦ πυθίου θεοῦ καὶ τοῦ «ἐνθουσιώδη» τέως ἀντιπάλου του. Ὡστόσο καὶ ἡ ἀχνὴ αὐτὴ σύγχυση ἔχει γιὰ τόπο τῆς πάντα τοὺς Δελφούς. Κάποιος ἀττικὸς ἀγγειογράφος στὶς ἀρχές τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. θὰ ἀπεικόνισεν στὸ τέλος σὲ ἕνα κρατήρα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (*Excavations at Olynthus V*, ἀριθ. 142, πίν. 86-87. METZGER, ὁ.π. σ. 170 ἀριθ. 24 καὶ πίν. 24, 3) ἕναν ἀπὸ τοὺς δυὸ θεοὺς ἐπάνω σὲ φτερωτὸ πάνθηρα ἢ γρύπα, καὶ ἀνάμεσα στὸ «θο-

¹ Πρβ. καὶ τὸ θέμα τῆς ὕδρας στὸ Λονδῖνο E 232. SCHEFOLD *KV* ἀριθ. 175. METZGER, ὁ.π.σ. 171 ἀριθ. 27, ὅπου καλωσορίζουν τὸ θεὸ μιὰ μαινάδα καὶ ἕνας σάτυρος «ἀποσκοπεύων». INES JUCKER, *Der Gestus des Aposkopein*, Zürich 1952.

ρυβώδη» διονυσιακό χορό, έτσι πού νά μήν μπορούμε ἐμεῖς σήμερα νά ξεχωρίσουμε μέ βεβαιότητα ἂν εἶναι Διόνυσος ἢ Ἀπόλλων!

Ἐπειδή σύμφωνα μέ κάποια παράδοση (E. SIMON ὁ.π. σ. 54 METZGER, ὁ.π. σ. 183 σημ. 1) ὁ Διόνυσος ἦταν προκάτοχος τάχα τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ, τὸ ἱερατεῖο προφανῶς θά φρόντισε γιά τὸ συμβιβασμό τους, μέ τή λύση τῆς ἀπουσίας τοῦ Πυθίου στοὺς Ὑπερβόρειους καί τή χειμερινή τουλάχιστο κυριαρχία τοῦ Διονύσου στὸ ἱερό, ὅπου πιστευόταν ὅτι ὑπῆρχε ἀκόμη καί ὁ τάφος του (Πλουτάρχου *περὶ Ἰσίδος καὶ Ὠσίριδος* XXV. METZGER, ὁ.π. σ. 183 καί σημ. 4).

Ὁ κύριος τῶν Δελφῶν ἀρκεῖται ἔτσι στὰ δικαιώματα τῆς πρωτοκυριαρχίας στὸ δελφικό ἱερό, γιὰτὶ εἶναι πιά ἀνίκανος νά ἀντισταθῆ στὴν κατακτητικὴ δύναμη πού εἶχε ὁ ἀντίπαλός του καί κατὰ τὸ «θέλοντας ὁ ζωγράφος» δέχεται χαρακτηριστικὰ καί γνωρίσματα, πού ἦταν ἀρχικὰ ὀλότελα ξένα (METZGER, ὁ.π. σ. 406).

Τὸ μόνιασμα τῶν δύο θεῶν ἦταν, φαίνεται, ἀπὸ πολὺν καιρὸ πιά πανελλήνιο αἶτημα. Τὸ ἀποζητοῦσε ἡ «καρδιά καί ὁ νοῦς», ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων¹, πού ἡ θρησκευτικότητά τους καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλου φανερόνεται στὶς παραστάσεις πού στολίζουν τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα. Τὸ σμίξιμο αὐτὸ στὸ τέλος πού, κατὰ κάποιο διαφορετικὸ τρόπο, ἀπὸ αὐτὸν μέ τὸν ὁποῖον τὸ ἀνιχνεύουμε ἐμεῖς σήμερα, τὸ ἄγγιξε κάποτε ἡ μονόπλευρη κάπως θεωρία τοῦ F. Nietzsche², τὸ φώτισε ὀλότελα ὁ W. F. OTTO³. Ἡ πυκνὴ διατύπωσή του στέκει προμετωπίδα στὸ ἄρθρο αὐτό.

Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

¹ Πρβ. Πλάτωνος *Νόμων* Β 653d «...τοῖς ἀνθρώποις...θεοὶ δέ...ἐτάξαντο...αὐτοῖς...καὶ Μούσας Ἀπόλλωνα τε μουσηγέτην καὶ Διόνυσον συνεορταστάς ἔδωσαν, ἰν' ἐπανορθῶνται...».

² F. NIETZSCHE, *Τὸ λυκόφως τῶν εἰδώλων*, μετάφρ. Ἀντωνοπούλου, ἐκδ. Ἀναγνωστίδου. Ἀθῆναι 1944, σ. 11. «Ἡ θεμελιώδης διάκριση τῆς λατρείας ἀνάμεσα στὸν Ἀπόλλωνα καί τὸν Διόνυσο, πού ἀντιπροσωπεύει τίς δύο ἀντίθετες δυνάμεις τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος... (καί πού)...κάτω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἀγώνων καί τῆς συμφιλίωσής τους κρύβεται ἡ μυστικὴ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς τέχνης».

³ W. F. OTTO, *Dionysos*, 1933, σ. 187 κέ. 193.